

CSAK A HELYESÍRÁS PROBLÉMÁJA AZ ÍRÁSJELHASZNÁLAT?*

1. A magyar hagyományok szerint az írásjelhasználat problémái a helyesíráshoz tartoznak, s tulajdonképpen a helyesírásnak nem is a leglényegesebb fejezetét alkotják. Az írásjeltan helye és rangja Európában más. A németeknél, az angoloknál, a franciáknál és az oroszoknál a grammatikáknak van írásjeltan fejezetük, sőt Ulrich Engel a grammatikájában ki is mondja, hogy az írásjelek kérdése éppúgy a grammatikához tartozik, mint a szavaké és a mondatoké (Engel 1988: 819).

Nehéz a magyar hagyományokat megváltoztatni, s talán nem is szükséges, de fontos tudnunk, hogy az írásjelek és az írásjeltan nem csupán a helyesírással van szoros kapcsolatban, hanem egyéb nyelvészeti és más tudományágakkal is. A továbbiakban ezeket a kapcsolatokat fogom (a teljesség igénye nélkül) felvázolni, s néhány példával alátámasztani. A példáim nagy része azonban az írásjeltannak nem csupán egyetlen más tudományággal való összefonódását bizonyítja, hanem gyakran egyszerre több tudományterülettel való kapcsolatát is.

2. Az írásjeltannak a helyesíráson kívül a legszorosabb **kapcsolata a grammatikával** van, hiszen az írásjelek (mint közismert) jelölik a mondatfajtákat, a tagmondatok határát, szerepük van a halmazott mondatrészek elválasztásában, illetve összekapcsolásában, valamint az értelmezős szerkezetekben is. – Általában ennyi, amit az iskolában meg szoktak tanítani, pedig ennél sokkal árnyaltabban képesek az írásjelek a grammatikai-logikai viszonyokat jelölni. A gondolatjel például alkalmas az ellentétes mellérendelés kifejezésére, illetve az ellentét kiemelésére, például: *Erőteltjes képet adott egy társadalomról – a világgéppel adós maradt* (Népszava 1984. január 7. 9); *Nem a közönség – a pék fizet a rossz kenyérért* (Esti Hírlap 1962. szeptember 1. 3).

A gondolatjel azonban nem csupán mellérendelő szintagma tagjai vagy mellérendelt tagmondatok között jelenhet meg. Ha az alany és az állítmány jelentése, hangulata ellentétben áll egymással, akkor is hatásos lehet a gon-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 21-i közgyűlésén. A rövidített változat megjelent: Magyar Nyelv 2007: 1–16.

dolatjel: *Az az ábránd – elenyészett; | Az a légvár – füstgomoly; | Az a remény, az az érzet, | Az a világ – nincs sehol!* – (Arany János: Visszatekin-
tés); *S álmaimban a valóság | Tövisai – gyenge rózsák* (Arany János: A
vigasztaló); *Földi lét – tűnő árnyalak* (Vajda János: A Balaton partján).

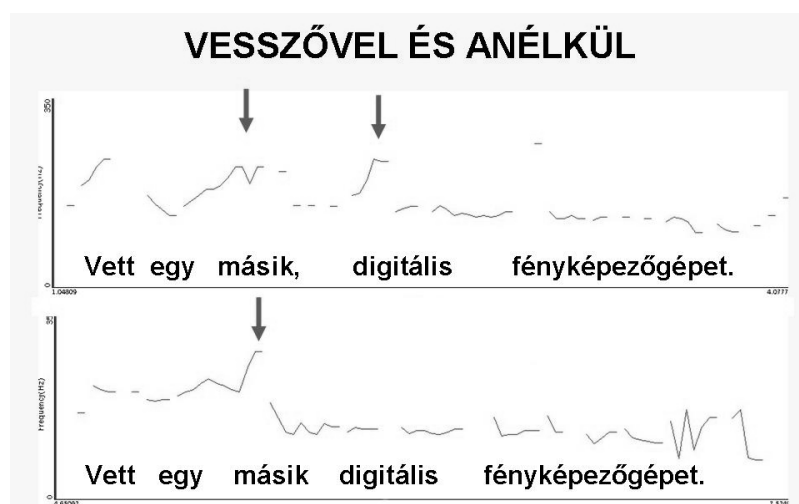
A kettőspont az ok-okozati viszony kiemelésére igen hatásos. Ok-okozati viszony az általános felfogással ellentétben azonban nem csupán okhatározói alárendelés, valamint következtető és magyarázó mellérendelés esetén áll fenn, hanem egyéb esetekben is (vö. Haader 1992: 97–104). Ezek közül már évszázadok óta gyakori a kettőspont az okhatározói alárendelő összetett mondatokban (*Félek: nem fogsz eljönni; Mikor látta: igen örült; Örüljete: megjött a csomag; Mivel esik az eső: otthon maradunk*), a magyarázó és a következtető mellérendelő összetétel tagmondatai között (*Nem megyünk kirándulni: esik az eső; Esik az eső: nem megyünk kirándulni*), valamint az elöl álló időhatározói, feltételes és megengedő alárendelt mondatok után: *Mikor esik az eső: otthon maradunk; Ha ott fetrengnek lenn az utcaporba: Boruljon rám, és óvjon átkarolva* (Ady Endre: Az én menyasszonyom); *Bár esik az eső: elindulunk*.

Az írásjelek alkalmasak arra is, hogy a mondatok úgynevezett szervesen részreit elválasszák a mondat szerves részeitől. – Mit jelentenek a szervesen részek? A mondatról elkülönülő szervesen részek nem grammatikai, hanem szemantikai és kommunikatív kapcsolatban vannak csupán a mondattal. Ilyenkor az elkülönülő (azaz előrevetett, közbevetett és hátravetett részek) gyakran a kettős közlés eszközei. A „szervesen, más nyelvi szférából származó rész”, mint ahogy a Quirk–Greenbaum-féle angol grammatika nevezi (1977: 459) kifejezheti a szerzőnek, a szöveg alkotójának a mellékes megjegyzéseit: a beszélőnek a közléssel kapcsolatos érzelmeit (*szerencsére, sajnos, ne adj Isten!*), értékelhetik a közlés valóságtartalmát (*igaz, valóban, lehet, láthatóan, kétségkívül, úgy hiszem*), vonatkozhatnak a gondolatok megformálására (*röviden szólva, egyszerűen*), a közlés eredetére (*azt mondják, a szóbeszéd szerint, úgy hírlik, mint kiderült, mint értesültem*), a közölt esemény előfordulására (*megesik, szokás szerint*), vagy lehetetnek a cselekményt továbbvivő fő résszel szemben a közönséghez fordulás, a figyelem felhívásának eszközei is (*hallod; látod; apropó; elnézést; ha hiszed, ha nem; mi tűrés, tagadás stb.*). Fónagy említi, hogy Leo Spitzert Proust zárójelei (a zárójelek köztudomásúan a közbevetés legkifejezőbb eszközei) kerek ablakokra emlékeztették, melyeken át az író bizalmasan közel hajol olvasójához (Fónagy 1977: 117–8).

3. Szoros a kapcsolat az írásjeltan, a grammatika és a szupraszegmentális fonetika között is, bár nem egészen úgy, ahogy régebben sokan feltételezték, tehát például, hogy a tagmondatok vagy a kötőszó nélküli

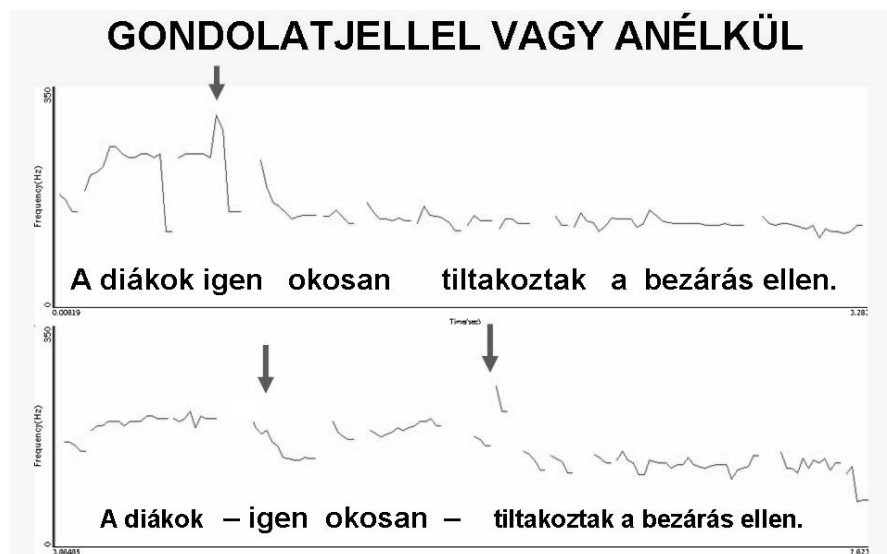
egymásnak mellérendelt tagok közé azért kell írásjelet tenni, mert azokat a beszédben szünet választja el, vagy mert ott új dallamszakasz kezdődik. A kísérleti fonetikai vizsgálatok már régen bebizonyították, hogy a szünet gyakran nem tagmondathatáron, hanem éppen a kötőszó után van (vö. pl. Sallai–Szende 1975: 3, Berger 1979: 203–22), vagy hogy a mellérendelő szintagmák közötti szünet megléte vagy hiánya függ a tagok grammatikai viszonyától is, például a *lisztet, cukrot, sőt vett* kapcsolatos mellérendelő szintagma tagjai között nincs szünet, de a *nem ő, a barátom jött el* kizáró ellentétes viszonyban álló tagok között van. Mindezt tudták a régiek is, hiszen abban az időben, amikor az írásjelhasználat elsősorban intonáció- és szünetjelölő volt, az írásjelet a tagmondathatáron gyakran elhagyták, viszont olykor a kötőszó után kitették. Ebben az időben éppen az írásjelhasználatnak a hangosítást, felolvasást irányító szerepe miatt viszont gyakran találunk írásjelet ott is, ahova a mai (főként grammatikai-logikai) írásjelhasználat alapján nem teszünk, bár a szupraszegmentális sajátosságok esetleg ezt indokolnák.

Az írásjelhasználat és a szupraszegmentális fonetika összefüggése tehát nagyon összetett probléma, és még további vizsgálatokat igényel. Most csupán két példával (1., 2. ábra) szeretném bizonyítani, hogy az írásjelek kitétele vagy hiánya (de a különböző megválasztása is) más-más szupraszegmentális megvalósítást kíván. Természetesen megfogalmazható ez fordítva is: az írásjelhasználatnak törekednie kell arra (természetesen a szabályok adta lehetőségeken belül), hogy a szupraszegmentális sajátosságokat a lehető legpontosabban tükrözze.

1. ábra

Az első ábra írásjeles és írásjeltelen megoldást állít szembe egymással: *Vett egy másik, digitális fényképezőgépet; Vett egy másik digitális fényképezőgépet.* Az egyik mondatban van vessző a *másik* szó után, a másikban nincsen. Az első mondat jelentése: 'eddig nem volt digitális fényképezőgépe, most vett egyet'. A másik mondat jelentése: 'volt már egy digitális fényképezőgépe, de most vett egy másikat is'. A két mondat jelentésének különbségét írásban a 0, illetve a vessző, a megvalósításban a különböző intonációs megoldás mutatja, s természetesen a különböző szuprasegmentális sajátosságoknak különböző intonációs görbe felel meg. (A hangfelvételek és elemzésük az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában készültek, Kay Elemetrics CSL fonetikai jelfeldolgozóval).

2. ábra

A 2. ábra két mondata: *A diákok igen okosan tiltakoztak a bezárás ellen;* *A diákok – igen okosan – tiltakoztak a bezárás ellen.* Az első mondat *igen okosan* részét nem választja el semmiféle írásjel a mondat többi részétől, a másodikban előtte és utána is van gondolatjel. Az első mondat jelentése: 'a diákok tiltakozása (tehát a mód) okos volt'; a második mondat jelentése: 'az a tény volt okos, hogy tiltakoztak'. A kétféle jelentésnek ebben az esetben is más írásjelezés felel meg, a meghangosításban pedig – mint a regisztrátumokon is látjuk – más-más a szuprasegmentális magvalósítás.

Az írásjeleknek tehát fontos szerepük van a hangosításban, illetve fordítva is igaz: a különféle szupraszegmentális sajátosságok különféle írásjeleket kívánnak.

4. Szoros a kapcsolat az írásjeltan és a stilisztika között is. Ez azonban még az eddigieknél is összetettebb, hiszen a stilisztikával való kapcsolat gyakran nem nélkülözi a grammatikával, a szövegtannal, a jelentéstannal, sőt olykor a pszicholingvisztikával való kapcsolatot sem.

Az írásjeleknek a stílusban betöltött szerepével már többen is foglalkoztak, például: Bakos (1978: 257–77, 1979: 185–9, 1981: 41–5), Fónagy (1977: 111–23), Török (1968: 57–66, 1983: 97–142), Zolnai (1957: 89–102) stb. A kérdés alapos feldolgozása azonban még mind ez ideig nem történt meg, annak ellenére, hogy az írásjelek stilisztikája kimeríthetetlen forrása a kutatásnak. (A bécsi egyetem könyvtárában például számtalan írásjelhasználattal kapcsolatos disszertáció van, például az idézőjelek vagy a gondolatjelek stilisztikájáról.)

Az írásjelek elsődlegesen a megértést szolgálják, esztétikumná válhatnak azonban (az írásjeltelen szövegszerkesztéssel együtt), „amikor az író egyéni eszköznek tekinti [őket], és – elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét – tudatosan fokozni akarja írásjelekkel [ill. írásjeltelenséggel] a hatást, és öncélú érzelmeltő eszköznek használja az interpunkciót” (Zolnai 1957: 89). Néhány példa az írásjelhasználat, illetve -elhagyás és a stilisztika összefüggésére.

Az írásjeltelen szövegek például sok mindent kifejezhetnek: a gondolatok szabad áramlását, egybefolyó sorozatát, a belső monológjellegét stb. Török Gábor szerint ha költőink központozás nélküli verseit megfigyeljük, akkor két irányba is elindulhatunk: az egyik irány a szürrealizmus felé, a másik a többsíkúság felé vezet (Török 1980: 97–102). Nagy Gáspár Álom, téli kertnézőkkel című versének írásjeltelensége például az álmokképek egymásba mosódását, szürrealizmusba illő sorjázását sugallja: *Álmomban itt jártak valóban | itt toporogtak a havas kerti úton | de szinte könnyű nyári öltözetben | kabátot sálát sapkát feledve | mint akik csak beugrottak hozzám | téli kertnézőnek | rigóetetőnek | fagyaratónak | lelkes hószüretelőnek | víg éneket mondó | újévköszöntőnek.* – A másik irány a többszólamúság felé vezet. Itt példaként gyakran idézik Apollinaire verseit, például az Égőv című versét, melyben szintén nemcsak stilisztikai, hanem grammatikai, szövegtani és jelentéstani funkciója is van a központozás elhagyásának, hiszen ezzel a verssorok átfedését, a gondolatok, mondatok egybemosódását, a többféle értelmezést éri el a költő: *S hátrálsz te is az életedbe vissza lassan s andalodva | Fülelsz a mély kocsmák ölén zengő cseh dallamokra | Ha még ép fölfelé a Hradzsín útjain s az alkonyat | kilobban...*

Érdekes azonban, hogy vannak olyan költők, akik éppen azt vallják, hogy az írásjelek elhagyásával lesz érthetőbb, világosabb a szövegük: *Elhagyom az írásjeleket* | *Nem szeretném, ha félreértenék hangsúlyaimat* (Sárándi József: Töredékek: Indoklás); *naponta pontok, vesszők, zárójelek szemetéből kell kikaparnom a lényegét* (Arató Károly: Hangszerelések).

Az írásjeltelen szövegszerkesztés ellentéte a széttagolás, azaz az olyan szövegszerkesztés, melyben a mondatokat, sőt sokszor a tagmondatokat is nem nyelvtani szerkezetük szerint tagolják, hanem lélektani, jelentéstani, stilisztikai okokból az intonáció többszörös lezárásával széttagolják (vö. Deme 1965: 296, Naumovics 1983: 165–6, Keszler 1977: 112–3). Ezt a széttagolást írásban legtöbbször ponttal jelöljük, például: *Csak ül. Meg bámul. Mint Pilátus macskája* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld 1. Bp., 1974. 166); *Szeretne már menni. Amoda. Az igazi lakodalomba. Ahol muzsikások vannak, meg ahol lányok vannak* (i. m. 158); *El kell zárni a kéményeket és a kályhacsöveket. A vízvezeték. A szívet. A pénztárcát. Az értelmet* (Nagy Lajos: El kell zárni a vízcsapokat! In: uő: Képtelen természetrajz. Bp., 1980. 157).

Az ilyen széttagoló szövegszerkesztés igen alkalmas például az élőbeszéd szaggatottságának visszaadására, de lehet az eszköze a tréfának és a gúnynak is. Ilyenkor, mivel a tréfának a fogalmi fordulatból származó csattanója az eltagolt mondatrészbe vagy mondatrészletbe kerül, a szünet fokozza a fordulat váratlanságát, a csattanó hatását. Például: *Az egyik elítélt [...] azért tölti itt a szabadidejét, mert megnézte, hogy a felesége mit forgat a fejében. Bal-tával* (Boncz Géza: Levél a hosszú büntetésből. In: Rádiókabaré. Válogatás. Bp., 1984. 344); *A primás hozzám jön. Lehajol, és a fülembe húzza. A sapkám* (uő: Hurrá, itt a jó idő! In: Rádiókabaré 2. Válogatás a Rádió Kabaré-színházának műsorából. Bp., 1978. 96).

5. A stilisztika, a grammatika, a jelentés- és a pszichológia és az írásjeltan együttesen tudja megmagyarázni a kötőszó nélküli mondatfűzést is. Ilyenkor a hiányzó kötőszót egy írásjel helyettesíti. Az ilyen kötőszó nélküli mondatfűzés egyrészt a vers indulatosságát fokozza, másrészt a kötőszók mellőzése megmozgatja, logikai munkára kényszeríti, mintegy a költővel együtt való gondolkodásra készíti az olvasót (Török 1968: 60). Például: *Most rezge megbánás fog át: [hiszen] | Várhattam volna még tíz évet* (József Attila: Talán eltűnök hirtelen); *...Te vacsorádat | hoztad el – [de] kértem én?* (József Attila: Kései sirató).

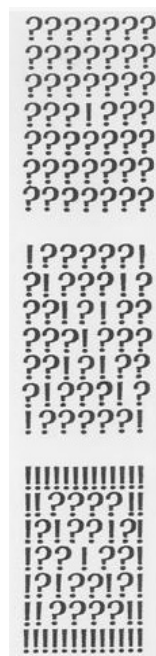
Vannak olyan versek, melyek egy egész sor (kötőszó nélküli, gondolatjeles) ellentétre épülnek, például Weöres Sándor Tíz lépcső című verse: *Szórd szét kincseid – a gazdagság legyél te magad. | Nyűdd szét díszeid – a szépség legyél te magad. | Feledd el mulatságaid – a vígság legyél te magad. | Égesd el könyveid – a bölcsesség legyél te magad. | Pazarold el izmaid – az*

*erő legyél te magad. | Oltsd ki lángjaid – a szerelem legyél te magad. |
 Űzd el szánalmaid – a jószág legyél te magad. | Dúld fel hiedelmeid – a hit
 legyél te magad. | Törd át gátjaid – a világ legyél te magad. | Vedd egybe
 életed-halálod – a teljesség legyél te magad.*

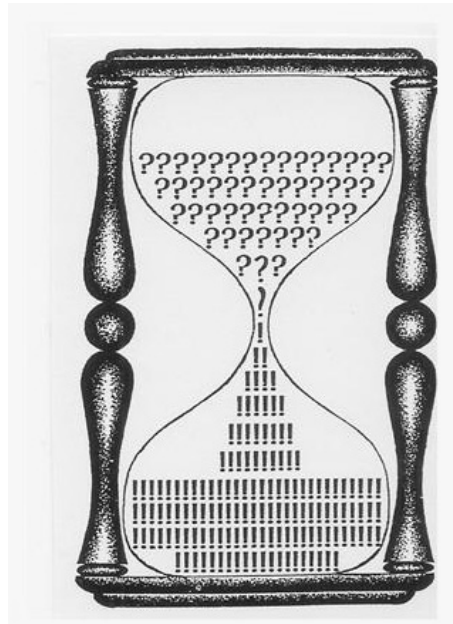
A költők és írók olykor merész szóképek, hasonlatok és motívumláncolatok megalkotásához használják az írásjeleket. Például: *E mű meg álljon bevégezetlenül, | Intő rossz annak, aki nagyra tör. | Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele* (Madách Imre: Az ember tragédiája. IV. szín); *Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású sorsom | felkiáltójelét, | a végső nagy igent* (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). Ilyen Tandori Dezső (1938–) című verse is [melynek mottója: „(...s) egyszer csak ringani kezd velünk, csak velünk! kifelé a ladik.” (Illyés Gyula)]: *Itt egyensúlyozok | egy gondolatjelen, | nem kérdés: „Átérek-e valahára...”! | Egy hídfő már amott | olyan szilárdan áll.*

S álljon itt még néhány kommentár nélküli szellemes költői-írói megoldás:

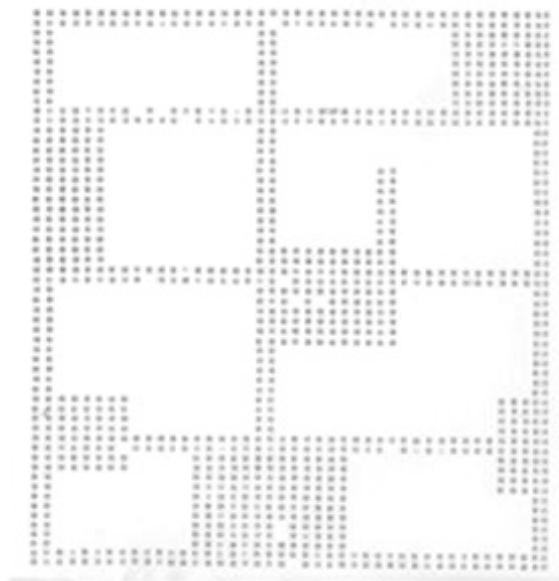
Verscímek: Zelk Zoltán: ?; Mezei András: ?; Petri György: ?; Kertész Péter: ...; Petri György: 1971–.

3. ábra: Tóth László: Idegen elem és terjeszkedés

4. ábra: Tóth László: *Mi történik a homokóra nyakában?* – II.

5. ábra: Tandori Dezső: *A mondattan háza* (Alaprajz Mondrianhoz)

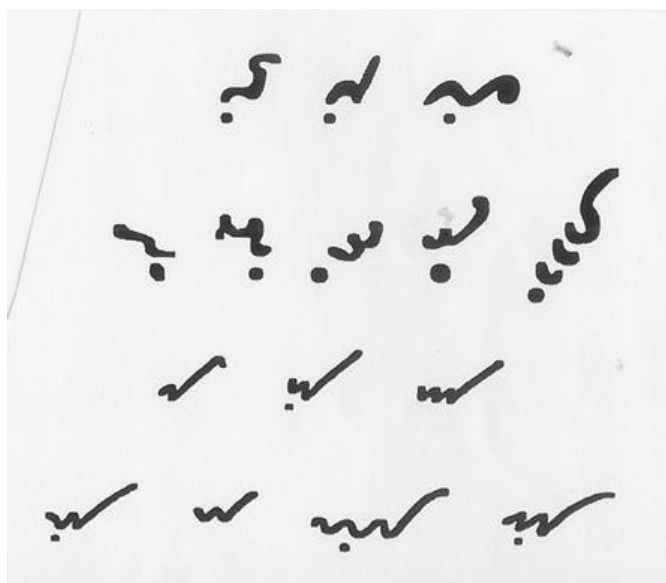

6. S végül nézzünk egy a nyelvtudomány számára igen fontos, de nem nyelvészeti tudományágat. A **paleográfia** tulajdonképpen segédtudománya a nyelvtörténetnek, a történettudománynak és a kultúrtörténetnek is. A paleográfiai munkák (bár viszonylag szűkszavúan) foglalkoznak az írásjelek történetével is. S ez nagyon fontos számunkra, hiszen az írásjelek történetének ismerete segíthet a nyelvemlékek helyhez, időhöz, sőt olykor szerzőhöz vagy másolóhoz kötésében.

Sok mindenről lehetne és kellene ezzel kapcsolatban szólni: a különféle írásjelrendszerekről a görög Arisztophanész Bizantiosztól (az első írásjelrendszer kimunkálójától) az olasz Aldo Manucióig (akik a modern írásjelezés megalkotói) vagy a különleges megoldásokat (például a kérdő ponton kívül kérdő vesszőt, kérdő kettőspontot és kérdő pontosvesszőt) ajánló Hainatzról stb. Az idő szűkös volta miatt azonban csak egy kérdést emelnék ki: a kérdőjelekét.

Az első kérdőjelek a Karoling-korban jelentek meg, s igen változatos formájúak voltak (8. ábra), és egyesek szerint (vö. pl. Berger 1982: 9; Gilles 1987: 125–33) lehetséges, hogy a hangjegyek elődeivel, az úgynevezett neumákkal együtt (esetleg azok egyes típusaiból) keletkeztek. – A különféle formájú Karoling-kérdőjelek használata gyakran jellemző volt egy-egy kolostorra; így a kérdőjelhasználat (természetesen más írásjel-használati sajátosságokkal együtt) felhasználható kor- és helymeghatározásra (Vezin 1980: 181–96).

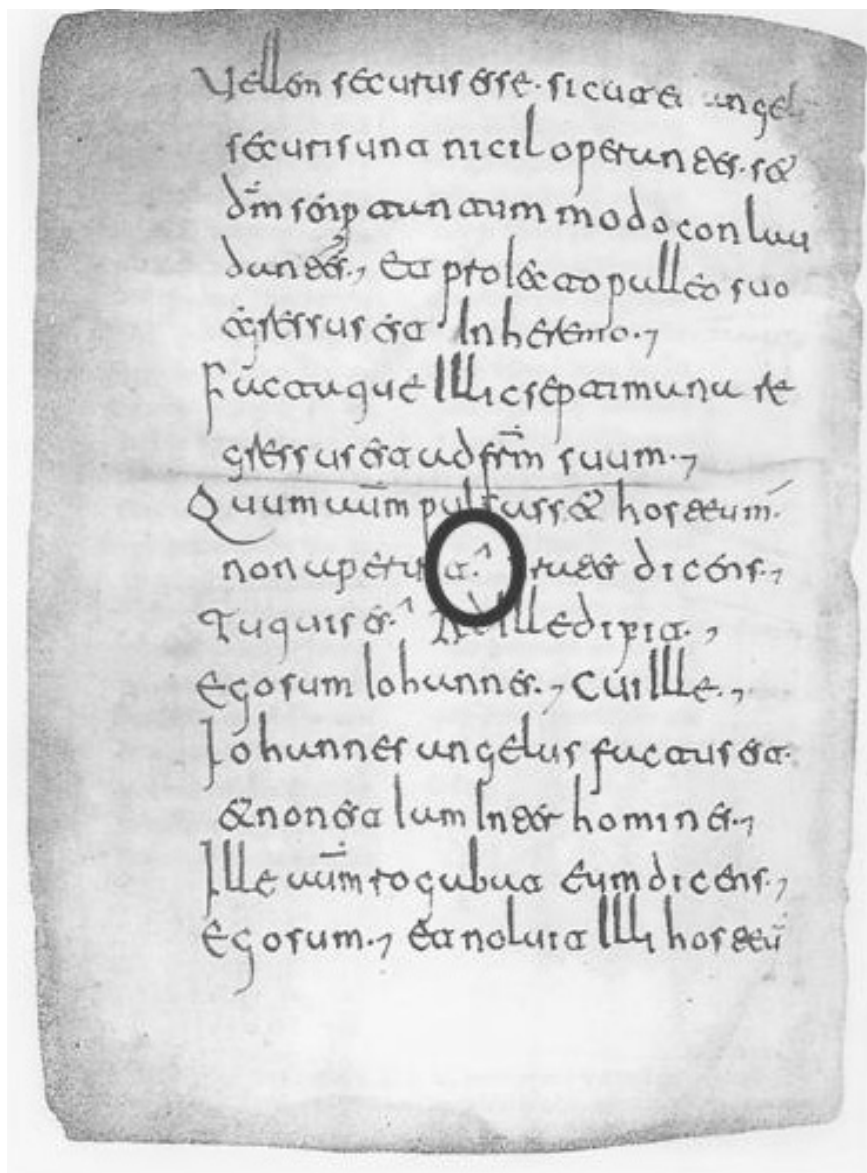
8. ábra: Karoling-kérdőjelek

A kérdés különféle jelölése más esetekben is lehet kor- és helymeghatározó. Jó példa erre a **beneventán** kéziratok kérdésjelölése. A beneventán írás dél-itáliai partikuláris írás, mely valószínűleg a beneventói és a capuai longobárd hercegek nótáriusai által használt litterae communae-ből alakult ki. A beneventán írás végleges kifejlődése a Monte Cassinó-i scriptorok érdeme, de ezt az írást használták és terjesztették a Cava dei Tirreni, S. Maria Abameta, S. Sofia a Benevento, Bari s az Adria túlsó partján Zára és Spalato scriptóriumai is. Monte Cassino szerepe annyira túlhaladja a többi írásközpont jelentőségét, hogy voltak törekvések, hogy neve az írás elnevezésében is szerepeljen. Monte Cassino a VI–XIV. századból 800 pergamenkódexszel rendelkezik. Ezek közül 232 beneventán írásos a IX–XIV. századból (Mezey 1964: 454–7).

A beneventán írás egyes korszakaiban nem volt egyforma a kérdő mondatok jelölése. A IX. századig egyformán zárták a kijelentő és a kérdő mondatokat (ponttal vagy ponttal és virgulával). A IX. század végén megjelent (s még a XIII. században is használatos volt) egy, az arab kettes számjegyre hasonlító jel a kérdő mondatokban (*quid ergo de te digne dicam* :↗). Ezt a kérdőszós kérdő mondatokban a kérdőszó fölé írták. Az úgynevezett predikatív kérdésekben (a kérdőszó nélküli kérdésekben) pedig a fölé a szó fölé, amelyik a kérdő hangsúlyt hordozta. Ezek a jelek azonban nem kérdőjelek, hanem a görög hangsúlyjeleknek megfelelő jelek voltak (ezt bizonyítja az is, hogy előfordultak olykor megszólítások fölött is). A fölül írt kettes hasonlított a görögök sor fölé írt ὀξεῖα-jához, melyet a görögök nominális (kérdőszós) kérdések jelölésére használtak, de olykor a felkiáltás, a panasz, a megszólítás hangsúlyos voltának jelölésére is. Elképzelhető, hogy mivel a beneventán zónában sok görög szerzetes élt, a beneventán hangsúlyjelek (olvasási jelek) a görögből származnak. A X. század végétől a mondat végére is tettek különböző formájú „kérdőjeleket”. A XI. században három pontot (O), két pontot hajlított vonallal (:↗), nyújtott pontot felül hullámos vonallal (↗) vagy két pontot omegával (Ω). A XII. és a XIII. században pedig fordított cirkumflexszerű jelet (↖) használtak a kérdő mondat végén (Loew 1914: 236).

Érdekes a **vizigót** emlékek kérdőjelezése is. A vizigótnak (nyugati gótnak, toledóinak) nevezett írás az az írástípus, mely Hispániában a kora középkorban, a vizigót hódítás után keletkezett és terjedt el. A VIII. századtól kezdve volt használatban egészen a XI. század végéig. 1091-ben ugyanis egy Lyonban tartott zsinat elrendelte, hogy a scrigák a liturgikus könyveket ezen túl ne vizigót írással írják, hanem – mint mondták – „gall” írással.

A vizigótok ugyancsak megkülönböztettek nominális és predikatív kérdést. A nominális kérdés utolsó szava fölött cirkumflex állt kérdőjelszerépben (∧), a predikatív kérdések után pedig (↗) alakú kérdőjelet tettek (9. ábra).

9. ábra: Az Aemilii kódex 11v oldala (VIII–IX. század)

A Karoling-írásjelek, valamint a beneventán és a vizigót jelek mellett a cisztercita és a karthauzi írásokban megjelent két zenei természetű jel is: a punctus elevatus (", æ, ¥) és a punctus circumflexus (˘, 7). A punctus elevatus még a XIII–XIV. században is előfordult. Egyrészt a rövid szünet

jele volt, másrészt a ritmusváltást jelölte, de jelölhette a kérdést és versekben a rímelő sorokat is (Bischoff 1986: 225). A punctus circumflexus jelölhetett félhosszú szünetet és mondatzárást, a nyugati gót kéziratokban pedig kérdőjelként is használták.

Mindezek az európai példák igen érdekesek; számunkra azonban ennél még sokkal fontosabb, hogy milyen tanulságokkal szolgálnak a magyar kérdőjelek.

A korai latin nyelvű kéziratokban nincsenek kérdőjelek. A latin nyelvű kódexek kérdőjelei Karoling-kérdőjelek (10., 11. ábra).

10. ábra: Donatus *Ars minor*jának, V. László tankönyvének (1445) 1r oldala

aperuit. Dux vero alius cuius adiutor erat scilicet ipse armis in
 duntaxat ordinata acie super eum sedendo. Iam tunc et il
 luc confortans suos milites. et facto impetu. occurrit ante om
 nes suos. et dixit eis. O scithici et convalescentes mei uiri
 spiritum memor estote mirum inap. utique qui apertis.
 id terram quam uolere possitis. armis et bello queratis. Ego
 nolite timere. de multitudine ruthenorum et cumanorum. qui
 assilulunt nostris castris. Nam caros statim in auduunt
 uerba dñor super. tunc in timorem uertunt. Quia uerum non
 ualer in multitudine populi. sed in fortitudine animi. In uel
 acis qui in loco animos certos in fugam uertit. ut dicitur quod
 dum philosophus. et his omnia dixit nobis. Quia cum
 potuit contra dñm militibus scithis. tunc dñm regem
 populi scithici in fugam diuertit. et sic cum timore et
 maxima epitudine fugit in prius. et perdidit ibi octo
 ginta milia hominum. Aut tunc cyrenem regem populi
 scithici cum uentis. et milibus excedit. Aut tunc mag
 num alexandrum filium philippi regis et regis olympidis.
 qui multa regna pugnando subuigauit. ipsum etiam
 scithici ipse fugauerunt. unde strenuus et fortiter
 pugnant contra eos. qui assilulunt nostris castris. et sic multi
 tudine eorum timeant. ut miscro multitudine. hoc au
 diunt milites alii ducis. multum se confortari. statim
 qui conuertunt rubeas bellicos per partes. et conuicta et u
 ritaque acies hostium. ceperunt pugnare acriter inter se.
 et infliciebant plurimum de ruthenis et cumanis. pre
 dicti uero ducis ruthenorum et cumanorum. uidentes suos de
 ficere in bello. in fugam uersi sunt. et per salutem uite
 peruenientes in ciuitatem ryeu intrauerunt. Alii dux
 et sui milites persequentes ruthenos et cumanos us
 que ad ciuitatem ryeu. et tanta capita cumanorum al
 imi duos milites machabant. tanquam crudis castris.
 Dux uero ruthenorum et cumanorum in ciuitatem ingressi.
 uidentes audaciam scithicorum. qui inuiti remanserunt.

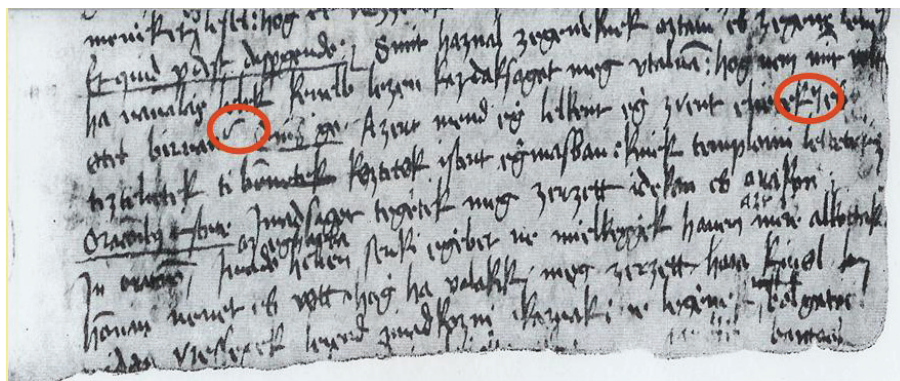
A magyar nyelvű kódexek különféle kolostorokban keletkeztek (l. a táblázatot), s írásjelhasználat, valamint kérdőjelhasználat szempontjából bizonyos mértékig különböznek egymástól. A felsorolt kódexek közül a ferences, a domonkos és a karthauzi kódexek a legjellegzetesebbek.

1. táblázat: A magyar kódexcsaládok a XV–XVI. században

Ferences	Domonkos	Pálos	Karthauzi	Premontrei	Bizonytalan eredetű
Guary-kódex. 1495 e. Nádor-kódex. 1508 Nagyszombati kódex. 1512–1513 Lobkowicz-kódex. 1514 Weszprémi-kódex. 16. sz. e. n. Sándor-kódex. 16. sz. e. n. Bod-kódex. 16. sz. e. n. Lázár Zelma-kódex. 16. sz. e. n. Simor-kódex. 16. sz. e. Debreceni kódex. 1519 Vitkovics-kódex. 1525 Miskolci töredék. 1525 Teleki kódex. 1525–1531 Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528 Kazinczy-kódex. 1526–1541 Tihanyi kódex. 1530–1532 Kulcsár-kódex. 1539	Birk-kódex. 1474 Winkler-kódex. 1506 Példák könyve. 1510 Margit-legenda. 1510 Cornides-kódex. 1514–1519 Gömöry-kódex. 1516 Jordánszky-kódex. 1516–1519 Domonkos-kódex. 1517 Krizsa-kódex. 16. sz. e. Virginia-kódex. 16. sz. e. Krisztina-legenda. 16. sz. e. Könyvecse. 1521 Horváth-kódex. 1522 Érsekújvári kódex. 1529–1531 Thewrewk-kódex. 1531	Festetics-kódex. 1494 e. Czech-kódex. 1513	Érdy-kódex. 1526–1527	Döbrentei-kódex. 1508 Lányi-kódex. 1519 Pozsonyi kódex. 1520	Bécsi kódex. 1416 u./1450 k. Apor-kódex. 1416 u. Münchener kódex. 1466 Peer-kódex. 16. sz. e. n. Gyöngyösi kódex. 1525

A domonkos kódexek írásjelhasználat a legegyszerűbb. A legtöbb esetben csak egy írásjel (pont, kettőspont vagy virgula) van, több funkcióban (pl. kis- és nagy-pont; a kis-pont nem kis-pont, hanem olyan pont, melyet kisbetű követ; a nagy-pont sem nagy-pont, hanem olyan pont, melyet nagybetű követ), s nincs bennük bekezdést jelölő fordított P, sem kérdőjel. Ezeknek a kódexeknek a rendszeréből kilóg a Birk-kódex, melyben van egy punctus

elevatus formájú kérdőjel, valamint van benne cirkumflex formájú tagolójel is (12. ábra). Ennek az oka az – mint ahogy Lázs Sándor (2006: 337–55) kifejti –, hogy a ciszterciek korábban említett interpunkciós rendszerét 1256-ban a domonkosoknál is kötelezővé tették a latin nyelvű liturgikus iratokban, s a latin regulák fordításakor a fordító, Váci Pál megpróbált ragaszkodni ezekhez a korábbi előírásokhoz. (Egyébként a kódex második felében már csupán virgulákat találunk.)

12. ábra: A Birk-kódex 1a oldalának részlete

A ferences kódexeknek, s ezeken belül különösen a klarissza kódexeknek sokkal tarkább az írásjelezésük. Itt-ott van példa ugyan következtelen kis-pont-nagypont (vagy kisvirgula-nagyvirgula) használatra is, de általában ezekben a kódexekben több írásjel fordul elő (például virgula és pont vagy virgula, pont és kettőspont), és használatuk sem következetes. Gyakran van bennük bekezdést jelölő nagy fordított P és kérdőjel is, melynek formája egy balra nyitott, jobb oldalra dőlő félkör, alatta ponttal (13. ábra). A klarissza kódexek közül kilóg a Guary-kódex a különleges punctus elevatus formájú kérdőjelével (14. ábra). Ennek oka talán hasonló lehet a Birk-kódexszel kapcsolatban mondottakkal. A Guary-kódex ugyanis a korai kódexeink közé tartozik, s vallásos elmélkedéseket tartalmaz, melyeket az óbudai klarisszák rendi fegyelmének helyreállítására írtak.

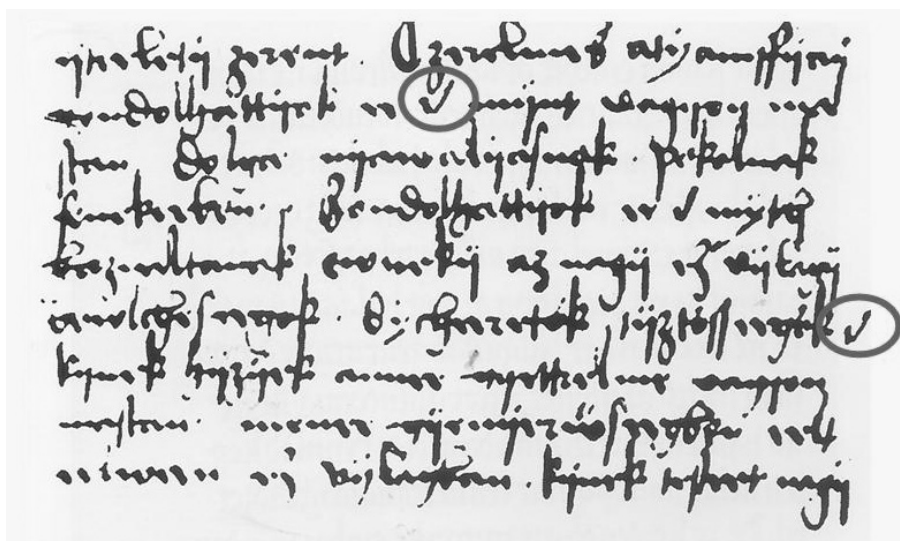
in kepen vrad ielus ul ettenlege
közötti nert lac qmaga el hagat
tatot tanigtuamitp es felebarati.
tp lie. eny sor gonoz emlyozoktp
meg kprickj tetet, Byonaba
gyem hog azt mondod nekje,
oh vram ielus rzstul, in kepen
vly il igen meg vntatuan es
meg galaxatuan. hol vamar
tanigtuand es fele baratid. Oh
en egetlen egem vram ielus, oh
en kinalt kepen valo qzpmem
es tanaz adom mit teget, mikor
latlac teydet ckepeni allanod
es ianosnac azt mondod, ki ne
talantan akor ielenen valo, oh

13. ábra: A Miskolci töredék 2v oldala (1525)

123
 121
 mert semmi embert ol' igiton meltrona nē tezon
 istem malasztat es egebet zent auandoknat re
 telere mint mindoncoro valo halaadas izert
 valaki istēnet malasztat kunāia es az oroc ha [†]nag
 zaba nag eadomel acat mēnie telat sohha v
 zaiabol ki ne zatajigon az zent halaadas mertha
 ig nē lelend telat halgussad zent geigoe doctort <sup>niz mond
az halalatia
sageol</sup>
 Nem melto az istēnet igert auandocna ki nē
 ad halat az v reth auandocnaol **H**armad kep
 pen kel az imadsagnat lenn reualo igekozet
 tel de te kerdened azt tartozike **E**mbor mindon
 coro az imadsagra igekozni auag nē. **K**orfelel
 zent thamas doctort es vj mōd hozza imadsagba
 harom keppē valo igekozet vagon. Első ez ki igē
 kozettel embor az imadsagot auag az zolofmat el
 kezdi azia hoz ammucl tartozit istēnet az meg
 fizessē ez eten imadsagra nē zügsöz coronked az
 romalo igekozet mert az első igekozetmet ereie ki
 uel el kezdote az imadsagot mindonostil eadomof
 se rezi az imadsagot pelda melle Embor el indul
 romaba iduossegetert nē gondola zonetlen azt hoz
 hona megon auag miet megon de az első igekozet

14. ábra: A Guary-kódex 121. oldala

Fontos kultúrtörténeti emlék az Érdy-kódex, melyben tipikus, jobbra dőlő, pipa alakú karthauzi kérdőjelek találhatók:

15. ábra: Az Érdy-kódex 574. oldalának részlete

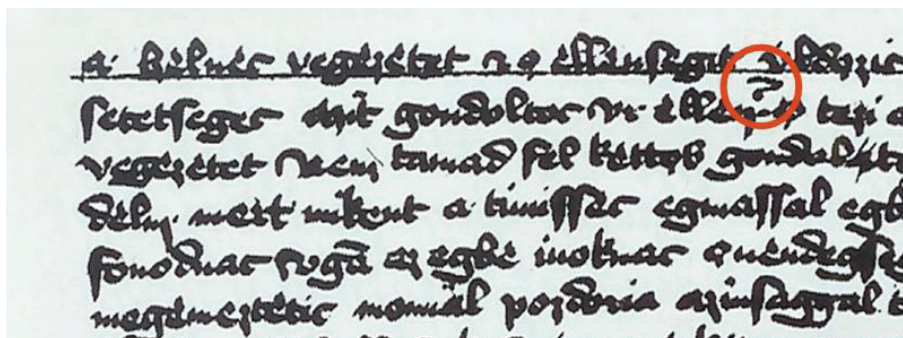
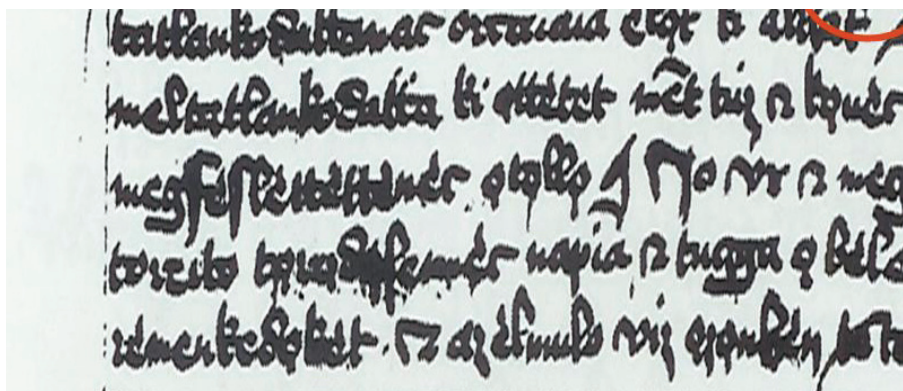
A kódexek kérdőjeleivel kapcsolatban említést érdemelnek a Bécsi kódex kérdőjelei, melyek a maihoz hasonló, igen nagy méretű kérdőjelek (16 ábra). Ezek igen gyanúsak, hiszen a Bécsi kódex az egyik legkorábbi kódexünk, a mai formájú kérdőjelek azonban nálunk csak a XVI. század közepén jelentek meg. Ha megnézzük ezeket a kérdőjeleket, akkor úgy tűnik, mintha utólag lennének beszorítva a szövegbe. (Ezt a feltevést azonban még bizonyítani kellene, többek között a szöveg és az írásjelek tintájának az összehasonlításával, grafológiai érvekkel stb.)

¶ Theodorub zorgefchelt velteltet
¶ Takat habuchoduofer kint megijde
¶ feltece ipe hamar z modu pnduesß fa
¶ Delmit' nendde haw fofiatat **?**
¶ zottakat exstet a tiktrepide **?** fa
¶ Delue moduar kintat **?** kint

¶ meghabowdnar madijay foltten' bori **?**
¶ Midne a folochā haungyat **?** vray
¶ auag a folochay te haungod e auag a
¶ tengerbey te melattlauk duto d e k fel

zai z megnomgyn ptonet maguffayn z
megemeztetuec palattu valo koger z vol
ger elmettetuec mitent viuz tondet ornaic
tol mitent viuz kic el foluar melpagde ay
z Jacobnar fettegetaffigibey **?** qst qay
nar buinde **?** zel Jacobnar bimo nendde
Samarita e **?** zel **?** Judamar maguffa
ga kende **?** zel **?** vete Samarit

16. ábra: A Bécsi kódex néhány kérdőjele (133., 247., 259., 260., 274. oldal)

Az írásjelhasználat történetével, de csupán a kérdőjelek történetével kapcsolatban is még sok érdekes és fontos kérdésről lehetne szólni (például a Nádor-kódex elől álló kérdőjeleiről, a felkiáltójel helyett álló kérdőjelekről stb.), ez a néhány példa is bizonyítja azonban, hogy mennyire fontos a paleográfia (és benne az írásjelhasználat) történetének ismerete.

7. Mint látjuk, az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a stilisztikához, a jelentés tanhoz, a szövegtanhoz, sőt olykor a pszicholingvisztikához is, mint a helyesíráshoz. Az írásjeltan azonban nem csupán a nyelvtudomány számtalan ágát szövi át, hanem része a kultúrtörténetnek is. A központosítás jeleinek tanulmányozása igen fontos, hiszen megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását.

A cikk a kérdés összetett volta miatt csupán pillanatképeket tudott felvilálintani, ezért a végére leginkább a három pont illene. Lehet azonban, hogy jobb lenne megfogadnom a Czigány Lóránt (A központosítás ars poetikája.

Kortárs 44/7: 46) írásában szereplő öreg papnak a tanácsát, aki a novíciusokat az írásjelezésre oktatta a három pontról a következőket mondta: „A három pont a legnagyobb gyarlóság, a bűn melegágya. Sunyi és alattomos módon arra utalunk vele, amiről egyébként hallgatunk. [...] Fiatal testvéreim az Úrban! Ha három pontot akartok tenni a szövegbe, azonnal vonuljatok vissza a cellátokba, zúdítsatok a nyakatokba egy kupa hideg vizet, vegyétek elő a korbácsot, s azzal addig ütlegeljétek magatokat, amíg a három pont utáni vágy le nem csillapodik lelketekben. Csak utána ragadjatok ismét pennát...”

Hivatkozott irodalom

- Bakos József 1981. A kérdőjelek poétikája. Magyar Nyelvőr 41–5.
- Bakos József 1979. A száműzött írásjelek. Magyar Nyelvőr 185–9.
- Bakos József 1978. Az írásjelek stilisztikája és retorikája. Magyar Nyelvőr 257–77.
- Berger, Dieter 1982. Komma, Punkt und alle anderen Satzzeichen². Dudenverlag, Bibliographisches Institut, Mannheim–Wien–Zürich.
- Bischoff, Bernhard 1986. Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Deme László 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Magyar Nyelvőr 292–302.
- Engel, Ulrich 1988. Deutsche Grammatik. Julius Gross, Heidelberg.
- Fónagy Iván (főszerk.) 1977. Írásjel. In: Király István főszerk.: Világirodalmi Lexikon 5: 111–23. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Gilles, A. V. 1987. La ponctuation dans les manuscrits liturgiques au moyen âge. Lessico Intellettuale Europeo 41: 113–33.
- Haader Lea 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 97–104.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Bp.
- Lázs Sándor 2006. A Birk-kódex keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények 337–57.
- Loew, Elias Averly 1914. The Beneventan Script. Oxford.
- Mezey László 1964. Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés. Tankönyvkiadó, Bp.
- Naumovics, Anna Nikolajevna 1983. Szovremennaja russzkaja punktuacija. Viszsaja Skola, Minszk.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney 1977. A University Grammar of English. Longman, London.
- Sallai János – Szende Tamás 1975. A szünet mint funkció. MNyTK. 143. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Török Gábor 1983. A pecsétek feltörése. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Török Gábor 1968. A líra: logika. Magvető–Tiszatáj, Bp.

- Vezin, Jean 1980. Le point d'interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L'exemple de Saint-Denis au IXe siècle. *Scriptorium* 34: 181–96.
- Vezin, Jean 1987. Les divisions du texte dans les Évangiles jusqu'à l'apparition de l'imprimerie. *Lessico Intellettuale Europeo* 41: 53–68.
- Zolnai Béla 1957. Látható nyelv. In: *uő. Nyelv és stílus. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp.* 53–107.